

Недоросли, «в службу не поспели» (младше 15 лет)

1. Борисов Григорий Бессонов сын, луцкий недоросль, по городовому,
2. Бочкин Алферий Андреев сын, луцкий недоросль, по дворовому,
3. Великопольский Потап Десятого сын, луцкий недоросль, по городовому,
4. Дубовин Максим Пантелеев сын, луцкий недоросль, по городовому,
5. Колокольцев Андрей Дмитриев сын, луцкий недоросль, по городовому,
6. Костюрин Воин Алексеев сын, луцкий недоросль, по дворовому,
7. Креницын Иван Большой Тимофеев сын, луцкий недоросль, по дворовому,
8. Креницын Иван Меньшой Тимофеев сын, луцкий недоросль, по дворовому,
9. Марков Елисей Курдюмов сын, луцкий недоросль, по городовому,
10. Нелединский Макарий Иванов сын, луцкий недоросль, по дворовому,
11. Немтинов Филат Злобин сын, луцкий недоросль, по городовому,
12. Пушин Давыд Самсонов сын, луцкий недоросль, по дворовому,
13. Трофимов Иван Игнатъев сын, луцкий недоросль, по городовому,
14. Тулубеев Тимофей Герасимов сын, луцкий недоросль, по городовому,
15. Хмелев Илья Андреев сын, луцкий недоросль, по городовому,
16. Шмойлов Никита Афанасьев сын, луцкий недоросль, по дворовому,
17. Юренев Игнатий Степанов сын, луцкий недоросль, по дворовому.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2:

Новичное верстание на Невеле 28 февраля 1617 г.¹⁴³

окладчики

Лукомский Петр (Максимов сын), лучанин,
Мякинин Семен Григорьев сын, лучанин,
Пушин (Пищин) Иван (Самсонов сын), лучанин,

новики

1. Борисов Григорий Бессонов сын,
2. Великопольский Константин Десятого сын,
3. Волжинский Перфилий Петров сын,
4. Деденев Федор Власьев сын,
5. Креницын Андрей Иванов сын,
6. Лавров Прокофий Петров сын,
7. Лутковский Сергей Иванов сын,
8. Марков Елисей Курдюмов сын,
9. Назимов Микита Матвеев сын,
10. Нелединский Крик Иванов сын,
11. Немтинов Савва Сергеев сын,
12. Немтинов Филат Злобин сын,
13. Низовцов Иван Петров сын,
14. Сунгуров Тарасий Власьев сын,
15. Трофимов Иван Игнатъев сын,
16. Хмелев Яков Владимиров сын,
17. Юренев Данила Захарьев сын.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3:

Новичное верстание невеликого полка воеводы Григория Ивановича Кокорева на Торопце 16 апреля 1619 г.¹⁴⁴

окладчики

Валуев Борис Прокофьев сын, лучанин,
Валуев Степан Андреев сын, лучанин,
Караулов Петр Гурьев сын, лучанин,
Костюрин Замятня Иванов сын, лучанин,
Креницын Иван Олферьев (Алферов) сын, лучанин,
Креницын Иван Посников сын, лучанин,
Мусорский Петр Иванов сын, лучанин,
Мякинин Семен Григорьев сын, лучанин,
Неплюев Степан Степанов сын, лучанин,
Обрютин Матвей Сергеев сын, лучанин,
Тыртов Алексей Афанасьев сын, лучанин,

новики

Валуев Семен Борисов сын, луцкий новик,
Великопольский Иван Десятого сын, луцкий новик,
Шетнев Иван Микулин сын, луцкий новик,
Мякинин Кирилл Федоров сын, луцкий новик.

УДК 94:325.3(44)

Н. Плюта

РОЗВИТОК КОЛОНІАЛЬНОЇ ІДЕЇ У ФРАНЦІЇ В НОВИЙ ЧАС

У статті проаналізовано політичні, економічні та демографічні аспекти розвитку колоніальної ідеї у Франції в новий час.

Ключові слова: колоніальна ідеологія, Франція, колоніальна політика, колоніалізм.

Political, economical and demographic aspects of colonial idea development in France in new time are analyzed.

Keywords: colonial ideology, France, colonial policy, colonialism.

III-тя Республіка отримала у спадок від попередніх режимів колоніальні володіння, територія яких становила близько мільйона квадратних кілометрів, населених приблизно 5400000 жителями [8].

Разом з територіями III-тя Республіка отримала у спадок ідеї. Одні з них сприймалися сучасниками, інші були застарілі і на зміну їм приходили нові. Колоніальним ідеям доводилося уживатися з великими демократичними принципами, які III-тя Республіка успадкувала від революції 1789 р.

Витоки колоніальної ідеології III-ої Республіки слід шукати в попередніх періодах. Колоніальна ідеологія в новий час мала під собою наукову основу, а також базувалася на деяких міфах, таких як міф про винятковість білої раси, міф про месіанство Франції.

¹⁴³ РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 4. Десятни. Кн. 106. Л. 10–16.

¹⁴⁴ РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Оп. 4. Десятни. Кн. 106. Л. 18–23.

Свідчення того, що колонізація повинна бути вигідна, приймалося усіма без винятку прихильниками колоніальної експансії у Франції. Однак, вигода могла бути різною. На наш погляд слід виділити дві основні ідеї: по-перше, колонізація вигідна метрополії, по-друге, колонізація вигідна самим колоніям. Беручи одну з цих тез, часто намагаючись поєднати їх у своїх розумових конструкціях, прихильники колонізації будували свою аргументацію на захист колоніальної політики, висували власні колоніальні ідеї.

Для обґрунтування колонізації використовувалися як економічні, так і політичні аргументи. Колоніальна ідея завжди була пов'язана з ідеєю могутності держави, із збільшенням слави і веліччя французького короля, з цілісністю територій, де підносилися національний прапор. Так, наприклад, захоплення Алжиру Францією в 1830 р. пояснювалося, насамперед, політичними причинами: бажанням імператора збільшити престиж монархії всередині країни і за кордоном [9, р. 25].

Колонізація завжди економічно виправдовувалася. С. де Шамплен, Ж.-А. де Рішельє, Ж.-Ф. Дюплекс, Ж.-Б. Кольбер, так чи інакше, говорили про комерційну вигоду від володіння колоніями [5, р. 8-11]. Ідея, що колонії засновані метрополією і для метрополії, а, отже, повинні приносити торговельний прибуток, була дуже популярна. Політика Меркантилізму і Колоніальний пакт були покликані підтримувати цю ідею. У другій половині XIX ст. у зв'язку з промисловою революцією та епохою лібералізму і вільного обміну, принципи старої колоніальної системи були поставлені під сумнів. На початку 1860-х рр. багато ліберальних економістів вважало, що період колонізації закінчується. Однак, за словами Ш.-П. Ажерона, знайшлися «еретики» (серед них Ж. Дюваль, П. Леруа-Больє), які стали пропагувати «новий колоніальний порядок», заснований на принципах вільного обміну. До початку 1890-х рр. з перемогою протекціонізму Франція знову повернулася до захисту своїх колоніальних ринків і своєї промисловості. Старі, безумовно, вдосконалені ідеї трактувалися тепер по новому. Це, зокрема, дозволило Ш.-П. Ажерону зробити висновок, що з 1890 - х рр. можна говорити про нео-меркантилізм і порівнювати монопольні компанії старого колоніального режиму з появою в останній третині XIX ст. концесійних компаній, наприклад, на території Французького Конго [5, р. 13].

Одним з важливих аспектів колоніальної ідеї був демографічний. Ж. Валетт вважає, що у Франції до 1871 р. популярною була ідея, про те, що рентабельність колоній залежала від ступеня її заселення вихідцями з Європи, тобто від сили міграційного потоку [14, р. 172]. Справжніми колоніями вважали тільки поселенські колонії. Їм протиставляли факторії і морські бази. Демографічний аспект колоніальної ідеї поділяло багато прихильників колонізації, незважаючи на відмінність їх поглядів на інші колоніальні проблеми. Багато в чому це було пов'язано з тим, що еміграція в колонії розглядалася під різними кутами: як з точки зору користі її для метрополії, так і з точки зору її користі для колоніальних територій.

Ш.-П. Ажерон відзначає, що в XVIII ст. частина французького нобілітету відкрито думала про колонії, як про резервуар для надлишків бідного населення, яке загрожувало соціальному порядку [5, р. 46]. Формула «колоніалізм - запобіжний клапан для нації» набувала велику популярність в період соціальних криз. На французьких мислителів справила вплив теорія Мальтуса, за якою безперервне зростання населення повинно неодмінно привести до зростання бідності. З кінця XVIII ст. європейські економісти дивилися на колонізацію як на спосіб вирішення цієї проблеми. Однак, не було єдиної думки у виборі шляху її вирішення. Ліберали XIX ст. захищали свободу еміграції, французькі соціалісти-утопісти виступали за централізовану еміграцію.

Алжир розглядався як ідеальне місце для французької еміграції. Ж. Дюваль - один з відомих ідеологів колоніалізму II-ої Імперії, економіст, географ, філантроп, згодом відійшов від вчення Фур'є, розглядав колонізацію як заселення землі та її експлуатацію. Його численні статті, доповіді та книги відіграли велику роль у розгортанні колоніальної пропаганди, в поширенні колоніальних поглядів часів II-ої Імперії в демократичних колах і серед французької інтелігенції [4, с. 135]. Вплив ідей Ж. Дюваля на колоніальних ідеологів III-ої Республіки, і, зокрема, на П. Леруа-Больє є беззаперечним. На думку М. Н. Машкіна його аргументи на користь колонізації були звичайні для фур'єристів. Це - вільне Середземне море, очищене від піратів, необмежене поле діяльності для капіталів, знищення пауперизму, широкі можливості для соціального експерименту в Алжирі.

Ж. Дюваль висував і великодержавні мотиви: збільшення в два рази французької території, зміцнення могутності Франції в Середземномор'ї, зростання її флоту та розширення впливу на Туніс, Тріполі і Марокко. Наводилися їм і аргументи економічного характеру: виробництво в Алжирі більшості колоніальних товарів, які Франція закуповувала за кордоном [4, с. 132,133]. Кінцевим результатом колонізації, за Ж. Дювалем, була б «економічна єдність планети» та «соціальна гармонія» [9 р. 45]. Можна сказати, що при всій логіці своїх роздумів, Ж. Дювалю був властивий емоційний погляд на колонізацію.

Найвідомішим письменником, який прославляв в роки II-ої Імперії колонізацію, був Люсьєн-Анатоль Прево-Парадоль. Цей ліберальний мислитель і політичний діяч - супротивник імператорського правління Наполеона III, був гарячим прихильником колоніального розширення Франції та будівництва Середземноморської Імперії. Він був проти соціальних експериментів в колоніях фур'єристів і сен-симоністів. Для нього колонізація була засобом збільшення ролі Франції у світі. У своїй книзі «Нова Франція» - він писав про Алжир як про «французьку країну, яка має бути заселена і культивована французами» [2 р. 418-419]. Він пов'язував демографічне відродження Франції з колонізацією. Мріяв про той день, коли французи, стиснені в «африканській Франції» (так називали Алжир), прийдуть в Марокко, Туніс і створять «Середземноморську Імперію», яка мала стати джерелом французької велічі у світі [4 с. 13]. Л.-А. Прево-Парадоль вважав недоцільним завойовувати далекі території. На його думку, справжні колонії повинні бути такими, на яких можна було б прижитися. Імперія для нього - це гарантія політичної могутності Франції в світі. Заселення французами Алжиру він вважав необхідним, якщо б згодом Франція захотіла опертися на Імперію в час врегулювання міжнародних відносин.

Схід притягував до себе погляди сен-симоністів. Зупинитися на них, вважаю за доцільне у зв'язку з тим, що один з них - Мішель Шевальє, був тісно пов'язаний з П. Леруа-Больє родинними зв'язками (з 1870 р. П. Леруа-Больє □ зять М. Шевальє), і завдяки цьому, його погляди справили на Поля Леруа-Больє значний вплив. М. Н. Машкін пише, що метою сен-симоністів була всевітня асоціація. Разом з нею на зміну експлуатації людини людиною повинна була прийти експлуатація природи людиною та всієї земної кулі, спираючись на наукову і технічну основи [4 с. 55]. Сен-симоністи боролися за прогрес індустрії. Колонізація, на їх думку, справила би позитивний вплив на прогрес усього людства і внесла б внесок у багатство всієї земної кулі експлуатацією малопродуктивних країн. Їхнім ідеалом була колонізація під контролем держави великими акціонерними компаніями [4 с. 74]. Держава повинна була проводити колонізацію шляхом проведення громадських робіт. Будівництво Суецького каналу, багато в чому, є заслугою активної діяльності сен-симоністів. Деякі сен-симоністи, зокрема Анфантен, дивилися на Алжир не просто як на французьку територію, яка мала цінність сама по собі, але і як на плацдарм для проникнення в райони Сахари, в області Нігеру та в інші частини центральної Африки [4 с. 76]. В роки III-ої Республіки цей погляд на Алжир набув популярності.

Пропозиції з приводу промислової експлуатації земної кулі Шевальє знайшли відображення в нарисі «Середземноморська система» (1839 р.), в якому він розвивав ідею про будівництво залізниць до середземноморських портів та заток, про залізницю по африканському узбережжю [4 с. 70].

Зіштовхуючись у процесі колонізації з іншою культурою і чужими народами, європейці намагалися обґрунтувати вигоду та необхідність колонізації для них. Про цивілізаторську місію Європи, як про важливий аргумент на користь колонізації, стали говорити та писати, починаючи з XVI століття. «Біла людина вірить у свою місію» [13, р. 93], - писав А. Руссіо. Термін «цивілізаторська місія» з'явився в епоху Просвітництва і, починаючи з 1879 р. став ключовим словом колоніальної Франції [5, р. 62]. «Велика нація» взяла на себе зобов'язання звільняти народи і нести Просвітництво варварам і дикунам. У 1788 р. було створено «Товариство захисту чорних», яке поставило перед собою за мету боротьбу з рабством. З другого року Республіки воно було перейменовано в «Товариство захисту чорних і колоній» [13, р. 87-88].

XIX ст. довело, що справжні захисники чорних і борці проти рабства були такими ж щирими прихильниками колонізації, як, наприклад, Шьольєр і П. Леруа-Больє. На думку А. Руссіо, очевидний взаємозв'язок таких важливих подій колоніальної історії XIX ст., як боротьба за скасування рабства в першій половині XIX ст. і завоювання великої колоніальної Імперії у другій половині. Французький дослідник Ж. Піррот - автор книги «Національні стереотипи і расові забобони в XIX - XX ст.» - пише, що «Європа в XIX ст. жила під прапором місіонерства, і місіонерська діяльність реалізовувалася кожного дня, особливо в ході модернізації традиційних культур» [11, р. 35-36]. Ж. Дюваль писав, що колонізація «навчає дикунів і варварів ремесел і одночасно цивілізації» [5, р. 26]. У роки II-ої Імперії маркіз де Шаслю-Лоба (міністр морського флоту з 1859 по 1867 рр.) і Франсіс Гарньє (офіцер, географ, дослідник) внесли значний внесок у розробку колоніальної ідеології, поставивши акцент на цивілізаторську місію Франції.

Вони бачили майбутнє Франції на Далекому Сході в Індокитаї. Шасслу-Лоба писав, що там необхідно встановити «нашу християнську цивілізацію», щоб знищити існуючі там жорстокі порядки. Ф.Гарньє закликав нести «факел цивілізації» у «глибоку темряву Аннама» [9, р. 48-49].

Ідея цивілізаторської місії була тісно пов'язана з міфом про національну винятковість Франції, як про країну з багатою культурою, ідеалами епохи Просвітництва, а також з міфом про перевагу Західної цивілізації в цілому над іншими народами світу. Цивілізувати і навчати можна було тільки нерозумних, диких та темних.

Стержнем колоніальної ідеології було переконання в перевазі Білої людини над іншими людськими істотами. Між колонізацією і расизмом був тісний зв'язок. До відкриття Сходу та Америки Європа була центром світу. У часи відносної ізоляції європейського континенту і виникла ідея європоцентризму. Почуття європейської переваги стверджувалося протягом Середніх віків і Старого режиму і, на думку Ж.-К. Карона та М. Верну, було засновано на християнстві, аристотелізмі і платонізмі. Це почуття розкривалося у наступній формулі: «Земля - Центр Всесвіту, Європа - центр Землі» [6, р. 8]. На думку М. А. Срофеса - європоцентризм в середині XIX ст. виражав вже не географічні погляди, а швидше певний світогляд. Його сутністю було увявлення про Західну Європу, як про такий собі «оазис розуму і цивілізації в темряві язичництва та дикості» [3, с. 182]. З ідеєю європоцентризму була тісно пов'язана концепція однолінійного розвитку суспільства. Міф про європейську перевагу і однолінійний розвиток науково обгрунтовувався. Позитивізм О. Конта став для даного міфу твердою основою. О. Конт виділив три етапи розвитку людського духу: теологічний, метафізичний, позитивний. Для нас цікавий той факт, що він вважав свою систему однаково придатною для всіх рас. Відмінність була лише в швидкості проходження різними народами цих етапів. На його думку, біла раса була найбільш наближена до ідеалу [13, р. 99]. У XIX ст. відбулося значне піднесення наукових та технічних знань. Європейські вчені намагалися довести перевагу білих. Якщо расизм - це постійна ментальна поведінка, то тільки XIX ст., за словами А. Руссіо, спробувало підвести під нього наукову основу [13, р. 31].

Графа Жозефа Артура де Гобіно (1816-1882) відомого вченого, дипломата вважають одним із засновників ідеології расизму. У 1853 р. вийшов перший том його книги «Дослідження про нерівність людських рас» [10]. Двома роками пізніше побачив світ 2-ий том цієї знаменитої праці, на який спочатку не звернули увагу, але в майбутньому він справив великий вплив на французьких інтелектуалів і не тільки. Патрік Бенішу пише, що його концепція була широко поширена в буржуазному середовищі, і називає Ж.-А. де Гобіно творцем нової міфології, яка перекреслила ідею про братерство народів і єдине походження від Адама.

Граф Ж.-А. де Гобіно, кілька років прожив як французький посланник в Персії, замолоду виявив інтерес до Сходу, особливо до східних релігій і мов. Він не був кабінетним ученим. У його документованих книгах був відображений особистий досвід автора. Крім «Дослідження про нерівність рас» його перу належать «Релігії та філософії в Центральній Азії» (1865), «Трактат про климат» 2 Т. (1864), «Три роки в Азії з 1855 по 1858 рр.» (1859) та ін. Ж.-А. де Гобіно використовував поняття «раса» для того, щоб «науково» обгрунтувати відмінності людей і історичної еволюції. Він вважав, що не могло бути інтелектуальної і моральної єдності між різними расами (чорної, білої, жовтої). Але було б помилково вважати, що Ж.-А. де Гобіно вважав білу расу вищою у всіх сферах людської діяльності - інтелектуальної, емоційної, моральної і фізичної. У першому розділі дослідник писав, що цивілізація - це творіння білої раси [10, р. 238]. Що стосується мистецтва, то перше місце він віддавав Індії, Єгипту. Однак, Ж.-А. де Гобіно не підтримував ідеї змішування рас.

Ідеї Ж.-А. де Гобіно щодо нерівності рас сприйняв Ернест Ренан - великий французький учений. У своїй «Інтелектуальній і моральній реформі» він обгрунтував легітимність завоювання чорної і жовтої рас білою расою. Він писав: «Природа створила расу робітників - це китайці ... Расу земельних трудівників - це негри .... І расу господарів і солдатів - це європейці ...» [12, р. 93].

У 1859 р. Ч. Дарвін опублікував у Лондоні «Походження видів» - твір, який став справжнім виправданням колоніальної експансії. У XIX ст. ідеї Чарльза Дарвіна викликали справжнє захоплення. Про це свідчить поява такої течії у суспільстві, як соціодарвінізм. Ідея Ч. Дарвіна про природний відбір і боротьбу видів за існування була перенесена на людське суспільство. Соціодарвіністи говорили про боротьбу рас за існування і про виживання найсильнішої раси в цій боротьбі.

У Франції в 1859 р. група вчених на чолі з Полем Брока створила в Парижі Антропологічне суспільство. Антропологія, як наука про людину, її природну історію з цього часу почала швидко й успішно розвиватися у Франції. Ідеї антропологів, їх наукові розробки також послужили хорошим виправданням колоніальної політики. П. Брока (1824-1880) - лікар, антрополог, ерудит, один з найвидатніших людей свого часу. З 1866 р. він - член Медичної Академії, з 1867 - професор Медичного факультету в Парижі. У 1872 р. він заснував Асоціацію сприяння процвітанню науки, тоді ж почав видавати журнал «La Revue d'anthropologie». У 1875 р. він заснував практичну школу антропології, в кінці життя Республіка зробила його сенатором [13, р. 32].

До завдань антропології, на думку П. Брока, входило вивчення людини в його порівнянні з вищими приматами, порівняння людських рас між собою. Пріоритетним об'єктом його власних досліджень був людський мозок. У створеній ним антропологічній лабораторії на базі медичного факультету проводили дослідження людського мозку, в основному його ваги та об'єму. П. Брока придумав різні інструменти, щоб досліджувати порожнину мозку: краніограф, краніоскоп і т. д. Шляхом зважування мозку представників різних рас, П. Брока дійшов висновку, що мозок білої людини важить більше, ніж мозок негра. Він зробив науковий висновок: «маса мозку більш значна у зрілої людини, ніж у старої, у чоловіка, ніж у жінки, у видатної людини, ніж у звичайної, у вищих рас, ніж у нижчих» [13, р. 33]. Таким чином, міф про расову перевагу білої людини намагалися науково підтвердити такі вчені, як Ж.-А. де Гобіно, Е. Ренан, П. Брока. Колоніальна експансія виправдовувалася ідеєю про расову перевагу білих, цю ідею доводили за допомогою наукових дослідів та свідчень мандрівників.

У зв'язку з тим, що расова нерівність позитивно сприймалася в суспільстві, поставало питання про моделі поведінки колонізаторів по відношенню до підлеглих народів. У французькій громадській думці склалися такі дві: це модель асиміляції і модель асоціації. Можна погодитися з А. Руссіо, що обидві ці моделі «ніколи не були діаметрально і остаточно протилежні» [13, р. 97]. Дійсно, залежно від епохи і території Імперії одна або інша течія домінувала. Було й так, що прихильник однієї моделі розчаровувався в ній і ставав прихильником іншої (наприклад, П. Леруа-Больє).

Французи, які від'їжджали в колонії, прагнули щоб і на нових землях у них були ті ж права, що й у Франції. Поступово ця ідея поширилася й на тубільців. Термідоріанці в Конституції III-го року виголосили: «колонії - невід'ємні частини Республіки та підпорядковані тим же конституційним законам. Вони поділені на департаменти...» [5, р. 190]. Теорія асиміляції мала чітку логіку. Враховуючи те, що європейці вважали цінності Заходу найвищими, то всі повинні були їх розділяти і рано чи пізно прийняти їх. «Хороший закон повинен бути хорошим для всіх», - писав Кондорсе [13, р. 99]. Ця ідея епохи Просвітництва в XIX ст. знайшла своїх палких прихильників. Прихильники асиміляції посилалися на непорушний досвід Риму, який на підкорених землях трансформував соціальні та політичні структури і навіть ментальність завойованих народів. У 1843 р. генерал Бюжо - губернатор Алжиру, запропонував свою схему асиміляції: показати арабам свою силу, потім великодушність і, нарешті, ідентифікувати їх з французьким народом [13, р. 97]. Знаменитий декрет про скасування рабства від 27 квітня 1848 р. супроводжувався статтею про надання колоніям місць в парламенті метрополії [5, р. 191].

Алжир через своє географічне розташування розглядався як продовження Франції, і саме там найбільш активно намагалися застосувати модель асиміляції. У роки II-ої Імперії Наполеон III своєю знаменитою формулою «Алжир - французька колонія, але Арабське королівство» відкинув політику асиміляції. Модель асоціації означала, що кожен завойований народ миг зберегти свої традиції та звичаї, при цьому його доля і інтереси залишалися пов'язаними з долею і інтересами колонізуючого народу [13, р. 96]. У 1870 р. з падінням імператора наказ від 24 жовтня 1870 р. затвердив в Алжирі модель асиміляції [5, р. 192-193]. З приходом до влади республіканців ця модель стала офіційною доктриною.

У роки II-ої Імперії у Франції звучать голоси не просто на користь колоніальної експансії, але й на користь будівництва колоніальної імперії: Середземноморської про яку мріяв Л.-А. Превос-Парадолль, або Далекозахідної, за яку боровся Шасслу-Лоба. В 1863 р. він писав про перші кроки французів в Індокитаї: «Мова не йде про створення колонії, такої, якою уявляли собі її наші батьки, з європейськими колоністами, інститутами ... привілеями; ні, потрібно створити справжню імперію, свого роду суверенітет ... з торгівлею, доступно всім і установами, звідки наша християнська цивілізація буде поширюватися на ці території ...» [7, р. 224]. Цікаво, що демографічний аспект в колоніальній ідеї, висловленій Шасслу-Лоба, відійшов на другий план. Це цілком пояснюється специфікою Далекозахідного регіону з його тропічним кліматом, а, значить, і труднощами його заселення європейцями.

У період II-ої Імперії французькі інтелектуали починають задумуватися про інші шляхи ефективної колонізації. Розвиток капіталізму у Франції наштовхнуло їх на думку про широкі можливості вивезення товарів і капіталів в колонії. Впливовий публіцист Ш. Лаволле відстоював необхідність колонізації в нових умовах. Його статтю «Сучасна колонізація» читали і оцінили Л. Гамбетта і Ж. Феррі. Він писав, що сучасним метрополіям потрібна сировина, а готовій продукції - ринки. Колонії відповідали цим подвійним вимогам. Він бачив, якою жорстокою стає конкуренція держав у світі, а з колоніями Франція могла зміцнити свій політичний вплив. З політичної та комерційної точки зору Європа захищається сьогодні у своїх вузьких межах. На його думку, майбутнє належить народам, які здійснюють колонізацію. Ш. Лаволле був одним з тих, хто вважав за необхідне продовжувати колоніальну експансію в епоху лібералізму, так як, незважаючи на втрату виняткових комерційних прав, метрополія зберігала за собою такі важливі привілеї, як расова і мовна єдність, міцні сталі відносини, які могли забезпечити метрополії перше місце на ринках колоній [1]. Ідеї Ш. Лаволле в 1870-ті рр. продовжував розвивати П. Леруа-Больє.

Таким чином, до 1871 р. динамізм колоніальної ідеї досить великий. Слідом за Ж. Валеттом не можна прийняти точку зору Г. Брюншвіга, який писав, що тільки після поразки у франко-прусській війні у Франції з'являються нові люди, завданням яких було довести, що Франція не загинула [1]. Ж. Валетт вважає, що «не було ідеологічної мутації» і «корінного перегляду» ідей з боку французької інтелігенції [14, р. 172]. Однак, необхідно підкреслити, що акценти колоніальної ідеї змінювалися, так як змінювалася політична та економічна ситуація у Франції, а також світова кон'юнктура.

Джерела та література

1. Lavollée Ch. La colonisation moderne / Ch. Lavollée // Revue des Deux Mondes. – 1863. 15 fevr. – P. 242-263.
2. Prévost-Paradol L. A. La France nouvelle / Lucien Anatole Prévost-Paradol. – Paris: Michel Lévi, 1868. – 423 p.
3. Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX века / Н.А. Ерофеев. – Очерки. / АН СССР, Институт всеобщей истории. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
4. Машкин М.Н. Французские социализм и демократы и колониальный вопрос. 1830-1871 / М.Н. Машкин. – М.: Наука, 1981. – 318 с.
5. Ageron Ch.-R. France coloniale ou parti colonial? / Charles-Robert Ageron. – Paris: PUF, 1978. – 302 p.
6. Caron J.-C. L'Europe au XIX s. Des nations aux nationalismes 1815-1914 / Jean-Claude Caron, Michel Vernus. – Paris: Armand Colin, 1996. – 477 p.
7. Duchene A. Un minister trop oublié : Chasseloup-Laubat. / A. Duchene. – Paris, 1932.
8. Ganiage J. L'Expansion coloniale de la France sous la III République. 1871-1914 / Jean Ganiage. – Paris: Payot, 1968. – 434 p.
9. Girardet R. L'idée coloniale en France de 1871 à 1962 / Raoul Girardet. – Paris, 1972. – 335 p.
10. Gobineau J.-A. Essai sur l'inégalité des races humaines / Joseph Arthur Gobineau. – Paris: Firmin Didot, T. I. 1853. – 557 p.
11. Pirrot J.-P. Stéréotype nationaux et préjugés raciaux aux XIX et XX siècle. / J.-P. Pirrot. – Louvain, 1982.
12. Renan E. La réforme intellectuelle et morale avec une notice historique / Ernest Renan. – Paris: Michel Levy, 1943. – 339 p.
13. Ruscio A. Le Crédo de l'homme blanc. Regards coloniaux français du XIX-XX siècle / Alain Ruscio. – Paris: Ed. Complexe, 1995. – 221 p.
14. Valette J. Note sur l'idée coloniale vers 1871 / J. Valette // Revue d'histoire moderne et contemporaine. – 1967. – Vol. XIV, avril-juin. – P. 158-172.

УДК 94 : 37 – 055.2 (470 + 571)

В. Зелена

ЖІНОЧА ОСВІТА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ІНІЦІАТИВА ДЕРЖАВИ ЧИ СУСПІЛЬСТВА?

Стаття присвячена актуальній проблемі переосмислення витоків і суспільної практики жіночої освіти в Російській імперії, частиною якої були і дев'ять українських губерній. Здійснено аналіз особливостей державної політики та діяльності суспільства для реалізації жіночої освіти в державі.

Ключові слова: жіноча освіта, інститут благородних дівчат, жіноча гімназія, вищі жіночі курси, Російська імперія.

Article is devoted to the urgent problem of rethinking the origins and social practices of women's education in Russia Empire, which was made and nine Ukrainian provinces. The author of the article analyzes the features of policy of government and the actions of community for realization of women's education in the state.

Keywords: women's education, Institute for Noble Girls, women's gymnasium, women's higher education courses, Russian Empire.

Постановка проблеми. Надзвичайно стрімке зростання ролі жінки в соціумі, урізноманітнення сфер її діяльності, можливостей реалізації та зростання відповідальності, що покладається на неї суспільством, спонукає до вивчення історичних традицій і практики розв'язання дамських проблем у минулому. Реформування всіх сфер суспільного життя в сучасній Українській державі потребує не лише запозичення найкращої світової практики, а й уважного вивчення національних досягнень, звернення до визначних надбань власного минулого досвіду, критично переосмислюючи його та акумулюючи до безцінної скарбниці народної мудрості й пам'яті. Актуальним у цьому контексті стає переосмислення витоків і суспільної практики жіночої освіти в Російській імперії, частиною якої були і дев'ять українських губерній.

Враховуючи це, в статті намагаємося розв'язати такі завдання: визначити особливості становлення жіночої освіти в Російській імперії, з'ясувати роль у цьому процесі держави та суспільства.

Рівень розробки проблеми. Питанням жіночої освіти в Російській імперії займалися ще в дореволюційний період такі авторитетні російські вчені як О.О. Лихачова, С.С. Шашков, В.О. Міхневич. Втім, найактивніше проблеми жіночої освіти імперської доби розробляються сучасними російськими дослідниками, що підтверджує низка ґрунтовних та цікавих праць таких авторів як: Н.Л. Пушкарьова, Л.Б. Хорошилова, Е.Д. Дnepова та інших. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій в провідних часописах О.О. Драч.

Основна частина. Освіта як соціокультурний компонент є своєрідним способом вираження цінностей культури, традицій та менталітету певного народу. Адже саме завдяки їй ми можемо оцінити характер світогляду того чи іншого суспільства. Своєрідним ретранслятором досвіду від одного покоління до іншого є жінка, тому що шляхом виховання вона передає своїм нащадкам те, що знає і вміє сама. Тому, рівень освіченості жінки завжди буде свідченням того, що нам варто чекати від наступних поколінь.

Але, на жаль, ця істина усвідомлювалася далеко не завжди, і в залежності від історичної епохи мала свої особливості. Необхідність, а за наявності такої – і зміст жіночої освіти, сприймалися завжди через призму часу, сучасницями якого і були самі жінки. Так, для часів Середньовіччя достатніми для представниць слабкої статі були вміння рахувати, читати, для декотрих – писати, а також займатися рукоділлям (шити, в'язати, плести, ткати тощо). Заможних панянок навчали також інколи й іноземним мовам, зокрема латині [7]. Але, така освіта була обумовлена скоріше практичними, побутовими потребами, і закінчувалася там, де такі вже вважалися нежінчою справою. Мова ж про освіту як спосіб самовдосконалення та бажання зрозуміти самого себе починає вестися лише з часів Просвітництва. А для жіноцтва Російської імперії – ще пізніше, з моменту появи на російському престолі царя з абсолютно новим мисленням – Петра I. Саме він першим висловив міркування, і більше того – зробив перші кроки на шляху до зміни статусу жінки у суспільстві. Адже завдяки його вольовим реформам жінки отримали можливість «вийти в світ», показати себе. Хоча варто зазначити, що тут мова йде про привілейовану частину жіноцтва, бо для простолюдн мало що змінювалося із плином часу, і по-справжньому жінки цих станів змогли заявити про себе лише з кінця XIX ст. [8; с. 6 – 8]. Тобто, роль жінки як виключно дружини і матері дітей зазнає часткових змін лише з початку XVIII ст., про що промовисто свідчить той факт, що саме це століття подарувало Російській імперії чотирих імператриць. Такі зміни стали передумовою зародження справжньої жіночої освіти.

З часу, коли освіті жінок починають приділяти увагу, досить гостро постала проблема нестачі спеціальної літератури, державних та приватних навчальних закладів, тим паче для жінок, а також і вчительських кадрів. Майже всі відповідні зусилля держави, які мали характер прискороженої та адміністративної модернізації (створення Академії наук, університету при Академії, інших навчальних закладів та інститутів), очікуваного швидкого результату не принесли. Саме через це, для переважної більшості дворян приблизно до 70-х рр. XVIII ст. домашня освіта залишалася практично єдиним способом отримання знань [10; с. 85]. Як зазначає Н.Л. Пушкарьова: «Даже в крестьянской среде в XVIII в. попадались грамотен, обучавшие дома детей, в том числе девочек, чтению и письму. Мемуаристы XIX в. приводят примеры того, что женщины иной раз были готовы отказаться “от